

Krzysztof Lewalski

Z dziejów gminy żydowskiej w Malborku (1813-1938)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 351-365

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Lewalski

Z dziejów gminy żydowskiej w Malborku (1813—1938)

Dzieje gminy żydowskiej w Malborku nie doczekały się dotychczas szerszego opracowania. Na jej temat pisał Gustav Berg w pracy *Geschichte der Stadt Marienburg*, Marienburg 1921 (ss. 183—184). Ograniczył się jednakże do podania podstawowych i dość ogólnikowych informacji. Te same informacje zawarto w artykule zamieszczonym w „*Marienburger Zeitung*” z 30 marca 1928 r. *Geschichte der Marienburger Synagoge*. Niewiele nowego też wnosi artykuł R. Zachariasa *Die Geschichte der Marienburger Synagoge*, który znalazł się w wydanej w Niemczech Zachodnich pracy zbiorowej dotyczącej dziejów Malborka (*Neues Marienburger Heimatbuch*, hrsg. R. Zacharias, Herford 1967). Jest on w dużej mierze oparty na wspomnianych wyżej publikacjach¹.

Historia gmin żydowskich w Prusach Zachodnich i na Pomorzu Gdańskim, a w tym również i malborskiej, nie sięga tak odległych czasów, jak to bywa w przypadku gmin południowo-wschodniej Polski. Najstarsze skupiska ludności żydowskiej na Pomorzu Gdańskim powstały w XVI w. Znajdowały się one w Starych Szkotach, Chmielnikach, Chelmie i Wrzeszczu². Burzliwe dzieje Pomorza Gdańskiego i Prus, jak również ich znaczenie polityczne i gospodarcze, miały istotny wpływ na sytuację, położenie i liczebność ludności żydowskiej.

W okresie rządów krzyżackich obowiązywała tu zasada „*de non tolerandis Iudaeis*”. W 1309 r. wielki mistrz Zygfryd von Feuchtwangen wydał zakaz osiedlania się Żydów w ośrodkach miejskich³. Miasta, ze swojej strony, w obawie przed konkurencją, skrupulatnie egzekwowały te prawa. Nie powstrzymywało to jednak, szczególnie od przełomu XIV/XV w., napływu kupców żydowskich i handlarzy z odległych zakątków Polski i Litwy. Na czas swoich handlowych wojaży wielu Żydów otrzymywało nawet specjalne glejty od władz zakonnych, umożliwiające im swobodne przebywanie i prowadzenie handlu w granicach państwa zakonnego⁴.

Sytuacja Żydów na terenach, które w wyniku wojny trzynastoletniej (1454—1466) i na mocy postanowień drugiego pokoju toruńskiego (1466) weszły w skład państwa polskiego pod nazwą Prus Królewskich, nie uległa zasadniczej zmianie. Nadal obowiązywała w miastach zasada „*de non tolerandis Iudaeis*”, zresztą o potwierdzenie której zabiegały

---

1 Oprócz powyższych opracowań, wykorzystano również materiały archiwalne. Część z nich znajduje się w Archiwum Państwowym w Elblągu z siedzibą w Malborku, w zespole Landrat zu Marienburg (dalej: APE z/s w Malborku, L.z.M.), pozostała zaś w Archiwum Państwowym w Gdańsku, w zespole Akta Miasta Malborka (dalej: APG, AMM). Pomocne też okazały się archiwalne egzemplarze „*Marienburger Zeitung*” oraz księgi adresowe Malborka (*Adressbuch*). Oczywiście, piszący te słowa jest w pełni świadom, że jego artykuł pozostaje tylko szkicem, w którym część zagadnień w miarę możliwości została pogłębiona, inna zaledwie dotknięta, a jeszcze inna nadal czeka na swojego badacza.

2 Z. H. Nowak, *Dzieje Żydów w Prusach Królewskich, w: Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, ss. 141—142; H. Domańska, *Kamienne drzewo placu*, Gdańsk 1991, s. 22.

3 S. Echt, *Die Geschichte der Juden in Danzig*, Leer 1972, s. 13; H. Domańska, op. cit., s. 6.

4 Z. H. Nowak, op. cit., ss. 137—138.

same miasta, obawiające się napływu groźnej konkurencji. W tej sytuacji, w zasadzie do końca XVIII w. Żydzi osiedlali się w pobliżu dużych miast i na wsi, w dobrach kościelnych i szlacheckich, zajmując się handlem, rzemiosłem i karcmarstwem⁵. Wspomniane wyżej najstarsze skupiska ludności żydowskiej na Pomorzu Gdańskim powstały w sąsiedztwie ówczesnego Gdańska, i to właśnie w dobrach kościelnych: biskupa włocławskiego i klasztoru cysterskiego w Pelplinie⁶. W końcu XVII w. powstała w Starych Szkotach pierwsza gmina żydowska w Prusach Królewskich⁷. Zakaz osiedlania się Żydów w ośrodkach miejskich nie wykluczał możliwości czasowego przebywania w miastach. Władze miejskie z różnych powodów udzielały Żydom krótko- lub długoterminowych zezwoleń na czasowe przebywanie w granicach miasta, np. na czas trwania jarmarków. Udzielanie tego rodzaju zezwoleń stało się z czasem dla władz miejskich dochodowym procederem. Bezterminowy pobyt musiał być odpowiednio opłacony, i to często bez gwarancji opieki ze strony inkasujących. W takiej sytuacji Żydzi skazani byli na łaskę i niełaskę swoich „dobroczyńców”⁸.

W ogóle należy pamiętać, że problem żydowski w gruncie rzeczy aż po sam koniec XVIII w. traktowany był przez ośrodki decyzyjne na różnych szczeblach w sposób instrumentalny i koniunkturalny. O ile do lat siedemdziesiątych XVIII w., wskutek przestrzegania starych, średniowiecznych przywilejów miast i praw grup społecznych w nich żyjących, osadnictwo żydowskie siłą rzeczy odbywało się na prowincji, o tyle po pierwszym rozbiórce Polski (1772), kiedy Prusy Królewskie (bez Gdańska i Torunia) stały się częścią Królestwa Pruskiego, tendencja ta uległa zmianie. Władze pruskie wydały szereg zarządzeń, które spowodować miały opuszczenie przez Żydów dotychczasowych siedzib i przeniesienie się do miast. W tym celu dokonano podziału ludności żydowskiej na kategorie oraz wyznaczono wysoki cenzus majątkowy uprawniający do zamieszkania w mieście. Reszta, nie spełniająca określonych wymogów, a ta stanowiła większość, musiała po prostu opuścić te tereny⁹. Nie było to jednak liczebnie wielkie wychodźstwo ludności żydowskiej, ponieważ nie stanowiła ona nawet 1% ogółu ludności Prus Królewskich. Według pruskiego katastru podatkowego z lat 1772/1773 obszar Prus Królewskich (bez Gdańska i Torunia) zamieszkiwało 3062 Żydów, z czego na województwo malborskie przypadało 132 Żydów¹⁰.

Wielka burza dziejowa, jaka przeszła przez Europę w okresie napoleońskim, nie pozostała bez wpływu na sytuację i położenie Żydów w Prusach. Ustawodawstwo epoki napoleońskiej, odrzucając wszelkie przejawy i przeżytki ustroju feudalnego, wywarło istotny wpływ na ustawodawstwa tych państw, które znalazły się w orbicie wpływów cesarstwa francuskiego¹¹. Dwie ustawy — pruska ustawa miejska z 19 listopada 1808 r. oraz ustawa z 11 marca 1812 r. regulująca nowy status ludności żydowskiej w Prusach, znosiły część dotychczasowych ograniczeń dotyczących Żydów na omawianym terenie. Żydzi stali się obywatelami państwa pruskiego (Staatsbürger), uzyskali prawo swobodne-

5 H. Domańska, op. cit., s. 9.

6 Z. H. Nowak, op. cit., s. 142.

7 Ibidem, s. 142; H. Domańska, op. cit., s. 22.

8 Z. H. Nowak, op. cit., ss. 140—141.

9 Ibidem, s. 143; H. Domańska, op. cit., s. 9.

10 Z. H. Nowak, op. cit., s. 142.

11 A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785—1870 na tle europejskim*. Warszawa 1988, ss. 131—134. Należy jednak pamiętać, że ustawodawstwo napoleońskie nie zawsze wprowadzono z żelazną konsekwencją. Istniały społeczne i polityczne powody, dla których rezygnowano z tej konsekwencji. Tak było np. w Księstwie Warszawskim, gdzie dekretem z 17 X 1808 r. zawieszono prawa polityczne ludności żydowskiej na 10 lat, por. A. Eisenbach, op. cit., s. 151.

go osiedlania się we wszystkich miastach, prawo nabywania i posiadania nieruchomości, a także podlegali obowiązkowi służby wojskowej¹².

W Malborku Żydzi pojawiali się już wcześniej, np. w związku z odbywającymi się tu jarmarkami, ale dopiero w roku 1813 sześć żydowskich rodzin osiedliło się tu na stałe¹³. W następnym roku utworzyły one gminę religijną. Z kolei dwanaście lat później, w roku 1826, jeden z jej członków założył przy Schulgasse (ul. Szkolna) na potrzeby gminy synagogę¹⁴. Jej osobliwością, jak pisano na łamach „Marienburger Zeitung” w 1928 r., był fakt, że pomieszczenia służące do modlitwy znajdowały się poniżej poziomu ulicy¹⁵. Przy tym pozbawione były ogrzewania, a pomieszczenia dla mężczyzn i kobiet były osobne. W ten sposób przestrzegano zasady separacji płci (mechica), albowiem widok kobiet, jak utrzymywali ortodoksyjni rabini, „prowadzi do płochości i innych grzechów”¹⁶. Do odprawiania rytualnych kąpiei malborscy Żydzi posiadali nad Młynówką (Mühlengraben) specjalną łaźnię rytualną (mykwa). Dla każdej gminy, po jej ukonstytuowaniu, najważniejszą sprawą było założenie cmentarza. Gmina malborska otrzymała w tym celu od miasta w 1819 r. plac, znajdujący się na terenie zwanym Hoppenbruch, w pobliżu osady Wielbark (Willenberg). Obszar cmentarza był kilkakrotnie powiększany (w roku 1871, 1883, 1893 i 1927)¹⁷.

Od zamożności i liczebności gminy zależało, ilu urzędników będzie ją obsługiwało. Najważniejszymi urzędnikami w gminie byli: rabin będący duchowym przywódcą gminy, kantor (chazan) przewodzący modłom w synagodze oraz rzeźnik rytualny (szochet)

12 A. Eisenbach, op. cit., ss. 131—134. Pełne i bezwarunkowe równouprawnienie Żydów w Prusach nastąpiło dopiero na podstawie ustawy Związku Północnoniemieckiego z 3 VII 1869 r., por. A. Eisenbach, op. cit., ss. 555—556.

13 Informację tę podaje „Marienburger Zeitung” (dalej: MZ) z 30 III 1928 r., powtarza ją R. Zacharias w artykule w *Neues Marienburger Heimathbuch*. Z kolei z materiałów archiwalnych wynika, że w roku 1813 było w Malborku 11 Żydów — APG, AMM 508/1981, Statistische Tabelle von der Stadt Marienburg und den dazu gehörigen Vorstädtung (pro:) Nr 1. W tabeli zawarto dane dotyczące ludności Malborka w latach 1812, 1813 i 1814.

14 Synagoga ta znajdowała się w zachodniej części Starego Miasta — MZ z 30 III 1928 r.; R. Zacharias, *Die Geschichte der Marienburger Synagoge*, w: *Neues Marienburger Heimathbuch*, Herford 1967, s. 400. Zgodnie z nakazem talmudycznym w miejscowości, w której mieszkało 10 dorosłych Żydów (minjan), należało założyć synagogę. Nie było to jednak równoznaczne z wybudowaniem budynku. Nie wszystkie gminy, z powodów bądź to finansowych, bądź innej natury, mogły sobie pozwolić na budowę synagogi (por. M. i K. Piechotkowie, *Bóżnice drewniane*, Warszawa 1957, s. 21). W tej sytuacji miejscem modlitw mogło być specjalnie w tym celu przygotowane pomieszczenie w mieszkaniu pobożnego Żyda. Tak też zapewne było w przypadku malborskiej gminy do roku 1826. Nie wiadomo, jak nazywał się założyciel synagogi, ale można się domyślać, że chodzi tu o Benjamina Isaacsohna. W roku 1851 gmina żydowska w Malborku chciała zakupić grunt, na którym stała synagoga, jego właścicielem był Isaacsohn: „Die hiesigen Juden-Gemeinde beabsichtigt das Grundstück Marienburg N° 259, welches bisher zur Synagoge benutzt ist, und dem Kaufmann Benjamin Isaacsohn senior gehört, zum Eigenthum zu erwerben”, — APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/90, k. 45. W roku 1852 Isaacsohn liczył sobie 92 lata — APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/91, k. 12v.

15 MZ z 30 III 1928 r.; R. Zacharias, op. cit., s. 400. Warto w tym miejscu przytoczyć fragment artykułu J. Jagielskiego i M. Krajewskiej, *Polskie bóżnice: odbudowa pamięci*: „Wśród spraw związanych z architekturą bóżnic, a zwłaszcza jej religijnych uwarunkowań, są kwestie niezmiernie frapujące i do dziś budzące kontrowersje. Należy do nich fakt, że niektóre bóżnice zagłębione są poniżej poziomu ulicy: np. w Polsce Stara Bóżnica na Kazimierzu w Krakowie, synagogi w Szydłowie, Pińczowie, Szczepieszynie, Zamościu. Jedni historycy sztuki powołują się na słowa Psalmisty: »Z głębokości wołam do Ciebie, Panie!« (Psalm 29), inni tłumaczą to chęcią powiększenia pojemności sali modlitwowej bez przekraczania ograniczeń kościelnych stanowiących, że bóżnica nie może dominować w sylwecie miasta. Jeszcze inni dowodzą, że przez wieki podniósł się poziom ulic, jednak o celowym obniżeniu sali modlitwowej świadczy podniesienie przedsionków w niektórych bóżnicach drewnianych, po to właśnie, by do głównej sali zstępować w dół”. — Znak, 1983, t. 35, nr 2—3 (339—340), s. 413; por. też M. i K. Piechotkowie, op. cit., s. 25. Z tego wynika, że malborska synagoga nie stanowiła żadnego kuriozum. Należy w tym miejscu także wspomnieć, że na synagogę zaadaptowano budynek starego spichlerza. Obniżenie pomieszczeń mogło pozostawać w związku z tym faktem, por. przyp. 27.

16 A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, Łódź 1989, s. 240.

17 Rok 1871 i 1927 podaje za MZ z 30 III 1928 r. i R. Zachariasem, op. cit., s. 400, pozostałe za APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/92, k. 31.

dokonujący rytualnego uboju zwierząt. Z pozostałych urzędników można jeszcze wymienić: opiekuna synagogi (szames), pomocnika kantora (chazan szeni), nauczyciela religii (melamed), pisarza (sofer) i rzeźnika dopełniającego obrzędu obrzezania. Często w małych i biednych gminach jedna osoba pełniła kilka funkcji (kol-bo-nik) albo też po prostu nie obsadzano wszystkich stanowisk.

Gmina malborska do lat dziewięćdziesiątych XIX w. zatrudniała rabina i kantora¹⁸. Wiadomo, że w latach 1845—1881 funkcję kantora i nauczyciela pełnił Jacob Deutschland, urodzony około 1815 r. w Gdańsku¹⁹. W późniejszym okresie obowiązki nauczyciela, kaznodziei, kantora i rzeźnika spoczywały na jednym urzędniku. W XX w. (do 1938 r.) godność tę piastowali kolejno: rabin Weißbrock i rabin Juliusz Dobrowolski²⁰.

W celu należytego wypełnienia obowiązków wynikających z wierzeń i nakazów religijnych judaizmu dotyczących zmarłych, powstało w Malborku w 1852 r. prywatne towarzystwo pogrzebowe (Privat Beerdigungsverein) pod nazwą „Chewra Kaddischa” (z hebr. Święte Bractwo). Towarzystwo działało na podstawie statutu z 21 grudnia 1852 r. (10 Tewet 5613 r. według kalendarza żydowskiego)²¹. Statut określał warunki przystąpienia oraz obowiązki członków, ustalał wysokość miesięcznych składek, przewidywał kary pieniężne za uchylenie się od spełniania przyjętych obowiązków, wyliczał także przypadki, w których może nastąpić wykluczenie z towarzystwa²², dalej ustalał koszty pogrzebu i wystawienia macew²³ (rodzaj nagrobka), określał warunki wyznaczania i rezerwacji grobu oraz liczbę urzędników towarzystwa i ich kompetencje w bezpłatnym piemieniu urzędów, z wyjątkiem posługacza (Diener).

Do podstawowych obowiązków towarzystwa należało umycie ciała, odprowadzenie do grobu i pogrzebanie. Jeśli któryś z członków wyznaczony do posługi nie mógł się stawić osobiście, był zobowiązany poszukać zastępcy lub wpłacić określoną sumę do kasy towarzystwa. Poza tym towarzystwo roztaczało opiekę nad chorymi członkami gminy oraz prowadziło działalność charytatywną. Statut ustalał również liczbę osób potrzebnych do poszczególnych posług. I tak: do czuwania przy chorym wyznaczano 1—2 osoby, do odprowadzenia zwłok na cmentarz 10 osób (w przypadku dzieci 2 osoby), do grzebania zwłok 10 osób oraz do odprawienia modłów również 10 osób (minjan)²⁴.

Na czele towarzystwa stał przewodniczący. Do jego obowiązków należało m.in.:

18 R. Zacharias, op. cit., s. 400.

19 APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/92, k. 33. Niemniej już w roku 1843 Deutschland asystował przy ślubie, — APG, AMM 508/2007, Liste von dennen in der Stadt Marienburg in den jüdischen Gemeinen vorgefallenen Heirathen pro.

20 R. Zacharias, op. cit., s. 401. Zacharias nie podaje dokładnych dat, ale na podstawie materiałów archiwalnych można ustalić, że Weißbrock pełnił swoją funkcję w latach 1898—1912 (dla daty początkowej — APG, AMM 508/2532, notatka z 29 IX 1898 r.: „Nach Mittheilung des H. Dr. Pincus ist der S. Weissrock als Kultusbeamter der hiesigen Synagogen Gemeinde bestätigt worden”; dla daty końcowej — *Adressbuch der Stadt Marienburg mit den Vororten Sandhof, Hoppenbruch, Schloss-Kalthof und Vogelsang für das Jahr 1912*, Marienburg [1912]). Od roku 1913 funkcję tę sprawował Juliusz Dobrowolski — APG, AMM 508/2532, pismo z 14.02.1913 r. podpisane przez Dobrowolskiego. Z tych samych materiałów wynika, też, że w roku 1886 funkcję kantora pełnił H. Singermann, a rabina — dr Moritz Singer — kopia pisma Moritza Singera z 12 V 1886 r.). Z kolei w roku 1887 jako rabin występuje Josef Enoch z Fuldy (pismo prezydenta rejencji gdańskiej z 28 IX 1887 r., w którym informuje on Zarząd gminy żydowskiej w Malborku, że nie ma zastrzeżeń do wyboru Enocha).

21 Towarzystwo działało bez urzędowego zatwierdzenia. Oryginalny tekst statutu sporządzony był w języku hebrajskim. Wnoszono do niego kilkakrotnie zmiany i poprawki. W Archiwum Państwowym w Elblągu z/s w Malborku (L.z.M., IV/92, k. 29v, 38—43) znajduje się sporządzony w języku niemieckim skrócony odpis dwóch wersji statutu. Jedna z 21 XII 1852 r. z uzupełnieniem i poprawką z 31 XII 1854 r. oraz druga z 15 XII 1861 r. z poprawkami z 16 XII 1863 r. Poza tym kilka zmian wprowadzono 23 IV 1896 r.

22 Za uchylenie się, bez ważnej przyczyny, od wypełniania obowiązków, za udział w grzebaniu zwłok nieczłonków gminy itp.

23 Biedni członkowie gminy płacili mniej lub mogli być całkiem zwolnieni z opłat. Kogo nie było stać na kupno kamiennej macewy, mógł sobie zafundować tańszą, drewnianą.

24 Do określonych modlitw wymagana była obecność 10 dorosłych Żydów, tworzyli oni wówczas „minjan”.

18 Tawer 5613
21 Dezember 1852

15. Dezember 1861

14

Vorwärts einig der Notwendigkeit den der Notwendigkeit des Krieges, bei dem
and dem der allgemeinen Ueberfluss kommender Krankheiten. und das fallen für
der folgenden Gemeinde, für eine geeignete Anstalten zu treffen, so
dass keine Gefahr zu gewarten ist, die entgegen der Mitglieder, ein ein
von folgenden Artikel festgesetzt:

Artikel festgesetzt zu werden, wenn
dieser unter dem Namen Gewere kirchlich
gewendet und folgenden Artikel, die sich
und der jetzt bestimmten Mitglieder bezieht
enthalten:

2

Mitgliedschaft

a. Beisitzer Leibstige
Dem jetzigen Vorstand als vorgelagt
die Beisitzer in der Verein mit
mit Zustimmung der Majorität der
Vorstandsmitglieder sind gegen einander
Leibstige, das die Größe von 15 Mark
nicht überschreiten darf. (§ 11)

b. Stitze und nichtstitzige Mitglieder
Es gilt Stitze und nichtstitzige Mit-
glieder des Vereins (§ 9); f. sub.
B, b. d. a. B.

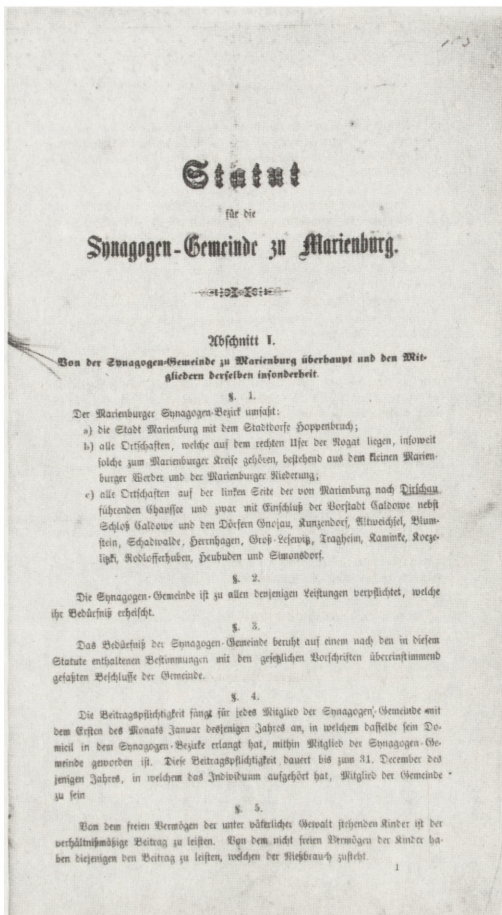
c. Monatsbeitrag
Der Monatsbeitrag für Stitze Mitglieder
betragt 1.25 Mark, die für nicht

a. Beisitzer Leibstige
Nur Mitglieder dürfen die jetzigen
Leibstige in diesem 15 Mark und
Beisitzer des Vereins abgewarten
Pflichten übernehmen werden (§ 12)

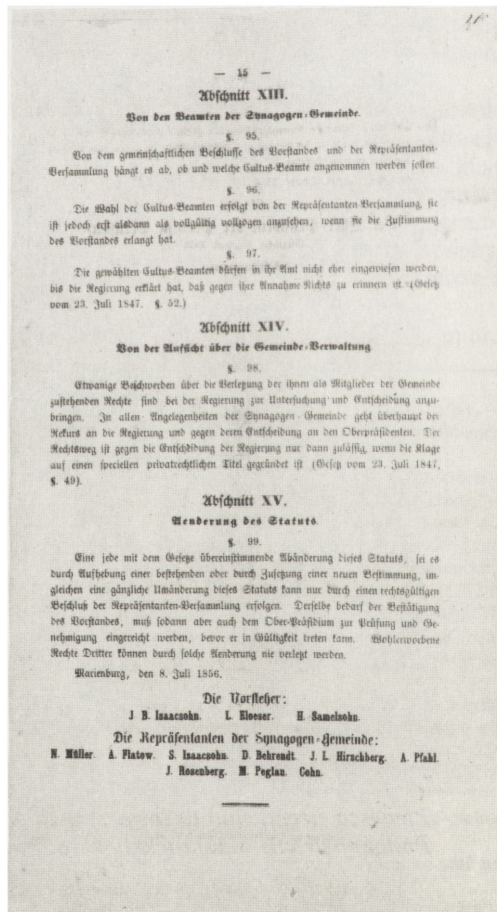
b. Monatsbeitrag
Der Monatsbeitrag beträgt 925 Mark (§ 2)
Der Stitze weniger, das ist der
Verein anzuschließen werden (§ 4)

c. Festsetzen des Beitrags und demnach
gültig für diese Familie
Der Familienbeitrag Monatsbeitrag ganz
des Beitrags und dessen, dessen Betrag
ist gleich 1.25 Mark, die für nicht

Pierwsza strona statutu towarzystwa pogrzebowego „Chewra Kaddischa”.
Po lewej stronie wersja tekstu z 1852 r., z prawej z roku 1861.

Pierwsza strona statutu gminy żydowskiej w Malborku z 1856 r..

Przedostatnia strona statutu gminy żydowskiej w Malborku z nazwiskami członków Zarządu i Kolegium Reprezentantów..

*Dom towarowy
„M. Conitzer et Soehne”.*

*Apteka
„Zum goldenen Adler”
(Pod Zlotym Orlem).*

*Malborska synagoga wybudowana w latach 1897—1898. Widok od zachodu.
Fot. Oscar Bittrich (?), ok. 1910.*

reprezentowanie towarzystwa, czuwanie nad przestrzeganiem postanowień statutu, troska o utrzymanie w należyтым porządku cmentarza i sprzętów towarzystwa, prowadzenia księgi zmarłych oraz asystowanie przy pogrzebach. W myśl postanowień statutu każdorazowy kantor gminy był jednocześnie honorowym członkiem towarzystwa.

Każdego roku 10 Tewet, w rocznicę założenia towarzystwa, organizowano uroczyste przyjęcie, na które zapraszano wszystkich członków. Przed przyjęciem przeprowadzano wybory urzędników oraz rewizorów kontrolujących rachunki z minionego roku, podejmowano decyzję o przyjęciu nowych członków, jak również o ewentualnych zmianach i poprawkach do statutu.

W roku 1856 gmina malborska otrzymała statut, który regulował jej życie społeczno-religijne²⁵. Ustalono w nim m.in. granice Malborskiego Okręgu Synagogałnego. Obejmował on miasto Malbork, Sztumskie Przedmieście, wszystkie miejscowości leżące na prawym brzegu rzeki Nogat, o ile te wchodziły w skład powiatu malborskiego, następnie wszystkie miejscowości znajdujące się po lewej stronie szosy prowadzącej z Malborka do Tczewa, łącznie z przedmieściami Kałdowo, Kałdowem Zamkowym i wsiami Gnojewo, Kończewice, Stara Wisła, Kamienice, Szawałd, Pielica, Lasowice Wielkie, Tragamin, Kamionki, Kościeleczyki, Radloffhuben, Stogi i Szymankowo.

Administrację i reprezentację gminy powierzono Zarządowi gminy, składającemu się z trzech osób oraz Kolegium Reprezentantów, w skład którego wchodziło dziewięć osób. Kadencja Zarządu i Kolegium trwała sześć lat. Kandydaci do objęcia urzędów w ramach tych organów musieli spełniać odpowiednie warunki. Musiały być to osoby płci męskiej, samodzielnie utrzymujące się (funkcje sprawowano bez wynagrodzenia), cieszące się nieposzlakowaną opinią, liczące najmniej trzydzieści lat, będące przynajmniej od trzech lat członkami gminy i nie zalegające z należnymi na jej rzecz opłatami. Ponadto statut precyzował zakres praw i obowiązków członków Zarządu i Kolegium oraz procedurę ich wyboru²⁶. Poruszano w nim także problemy dotyczące spraw długu publicznego i finansów, cmentarza, szkolnictwa i zatrudniania urzędników kultowych.

Wzrost liczby członków gminy w drugiej połowie XIX w. spowodował, że pomieszczenia wspomnianej wyżej synagogi stały się zbyt ciasne, poza tym sam budynek był w nie najlepszym stanie²⁷. W związku z tym gmina podjęła decyzję o wybudowaniu nowej. Koszty budowy oszacowano na 43 tys. marek²⁸. W tym celu zakupiono działkę

25 *Statut für die Synagogen-Gemeinde zu Marienburg*. Drukowany egzemplarz tego statutu znajduje się w APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/63. Warto w tym miejscu dodać, że dopiero ustawa króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV (*Gesetz über die Verhältnisse der Juden*) z 23 VII 1847 r. regulowała status gminy żydowskiej pod względem organizacyjnym i kultowym, uznając ją za korporację prawną. W myśl § 50 tej ustawy wybrani przez gminę przedstawiciele mieli opracować statut i przedłożyć go do zatwierdzenia władzom rządowym — I. Freund, *Die Emanzipation der Juden in Preussien*, Bd. 2 (Urkunden), Berlin 1912, s. 514; Z. H. Nowak, *Sprawa emancypacji Żydów w Prusach Zachodnich w pierwszej połowie XIX w.*, w: *Emancypacja, asymilacja, antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX w.* Zbiór studiów pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1992, s. 14; J. Wąsicki, *Ziemia polska pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815—1848. Studium historycznoprawne*, Warszawa—Poznań 1980, ss. 184—186.

26 Por. Anekst.

27 W piśmie z 27 II 1897 r. starosta malborski informował prezydenta rejencji gdańskiej: „Das gegenwärtig von den jüdischen Gemeindegliedern als Bethaus benutzte Gebäude ist ein vor vielen Jahren zu diesem Zwecke hergerichteten alter Speicher —. Gegenwärtig ist der Zustand des Gebäudes nach dem beiliegenden Gutachten des Mauermeister Lübecke hieselbst vom 15. Februar d. Js. ein schlechter, dass mit der weiteren Benutzung desselben eine Lebensgefahr für die Besucher des Bethauses verbunden ist” — APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/63, k. 382 i 382v.

28 Ostatecznie koszty zmniejszono do 40 tys. marek — ibidem, k. 383. Nie wszyscy członkowie gminy decyzję o budowie nowej synagogi przyjęli z radością. W roku 1896 wszedł do Zarządu gminy dr Pinkus, który, jak można wnioskować z materiałów źródłowych, skupił wokół siebie grupę osób niezadowolonych z dotychczasowego zarządzania gminą. Część opozycji wobec nowego Zarządu skupiła się w omówionym wyżej prywatnym towarzystwie pogrzebowym. Zarząd ze swej strony powołał nowe towarzystwo pogrzebowe, które 30 IV 1896 r. uzyskało urzędowe zatwierdzenie. Następnie pismem z 31 XII 1896 r. Zarząd zwrócił się do prezydenta rejencji

budowlaną, znajdującą się w obrębie dawnego obszaru fortecznego. Budynek synagogi wzniesiono w latach 1897—1898 w stylu mauretańskim²⁹. Moda na ten styl w architekturze synagog zapanowała około połowy XIX w. w całej niemal Europie³⁰. W zewnętrznym wyglądzie budowli szczególną uwagę zwracały trzy charakterystyczne kopuły. Dwie mniejsze nakrywały narożne wieże, większa natomiast stanowiła pokrycie głównego pomieszczenia synagogi. Do wnętrza prowadziły trzy portale. Przez środkowy przechodziło się do przedsionka, a stąd do szatni i do sali modlitw. Z kolei z bocznych portali prowadziły schody do górnych pomieszczeń. Cała budowla została wzniesiona przy wykorzystaniu produkcji miejscowych cegielni. Budynek, jak na owe czasy, był dobrze zabezpieczony na wypadek pożaru³¹.

Ceremonia otwarcia nowej świątyni odbyła się w południe 30 sierpnia 1898 r. Wśród licznie zgromadzonych uczestników uroczystości byli m.in.: przedstawiciel rządu starosta von Glasenapp, budowniczy Carl Lübke, rabin dr Blumenthal z Gdańska, rabin dr Silberstein z Elbląga oraz przewodniczący malborskiej gminy dr Pinkus. Otwarcia drzwi synagogi kluczem wręczonym przez pannę Metę Hammerstein dokonał osobiście starosta von Glasenapp. Następnie przy śpiewie psalmu 84 „Jak miłe są przybytki Twoje, o Panie” w wykonaniu chóru wniesiono do wnętrza świątyni rodąły (zwój pergaminowy nawinięty na dwa wałki, zawierający tekst pięciu pierwszych ksiąg Starego Testamentu, tzw. Pięcioksiąg Mojżesza, napisany w języku hebrajskim). Z kolei podczas odmawiania modlitwy Szema Izrael (żydowskie wyznanie wiary) umieszczono je w szafie ołtarzowej (aron ha-kodesz), przed którą zapalono ner tamid, czyli „wieczne światło” symbol prawdy i światła. Później rozbrzmiał hymn „Chwalcie Pana w Jego świątyni”, a w chwilę potem do zebranych przemówił przewodniczący Zarządu gminy dr Pinkus. Wyraził on satysfakcję i radość z powodu zakończenia budowy synagogi. Dalej mówił o wielkich trudnościach poważnie zagrażających całemu przedsięwzięciu, jednak dzięki ofiarnej pomocy, w której współzawodniczyli ze sobą biedni i bogaci, zdołano je przezwyciężyć. Pomoc otrzymano nawet z odległych stron świata. Następnie uroczyste kazanie wygłosił rabin dr Blumenthal, po czym rabin dr Silberstein odmówił modlitwę w intencji cesarza i Rzeszy. Uroczystości zakończono wykonaniem motetu Edwarda Grella „Błogosław, duszo moja, Pana”³².

Dwa dni przed oficjalnym poświęceniem synagogi, w niedzielę 28 sierpnia, odsłonięto w niej tablicę pamiątkową ufundowaną przez gminę w uznaniu wielkich zasług przewodniczącego gminy dr. Pinkusa. Tablica umieszczona została między oknami na północnej ścianie świątyni³³. Około roku 1922 umieszczono jeszcze jedną tablicę, tym razem poświęconą poległym w pierwszej wojnie światowej członkom malborskiej gminy³⁴.

gdańskiej z prośbą o rozwiązanie założonego w roku 1852 (działającego bez wymaganego zatwierdzenia, por. przyp. 21) towarzystwa pogrzebowego i zarekwirowania jego majątku. 5 III 1897 r. starosta malborski na polecenie prezydenta rejencji wydał zarządzenie natychmiastowego rozwiązania towarzystwa i podziału jego majątku. Członkowie towarzystwa nie przyjmując do wiadomości faktu rozwiązania, działali jeszcze przez jakiś czas. Cała akcja Zarządu wymierzona w towarzystwo miała na celu, jak twierdzili członkowie towarzystwa, pozyskanie środków finansowych na budowę nowej synagogi — APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/92, k. 6—9.

29 R. Zacharias, op. cit., s. 400. Synagoga znajdowała się między budynkiem poczty a budynkiem, w którym obecnie mieści się szkoła muzyczna, dokładnie w tym miejscu, gdzie teraz przebiega al. Rodła.

30 E. Małkowska, *Synagoga na Tomackiem*, Warszawa 1991, s. 58.

31 Opis wyglądu zewnętrznego i wewnętrznego synagogi podano na podstawie notatki zamieszczonej w „Marienburger Zeitung und Kreisblatt” z 7 III 1897 r. (jeszcze przed rozpoczęciem prac budowlanych). Zamieszczona fotografia synagogi pochodzi z publikacji *Atlantyda Północy. Dawne Prusy Wschodnie w fotografii*, Olsztyn 1993 (katalog wystawy w oprac. Kazimierza Brakonieckiego i Konrada Nawrockiego, s. 185), gdzie została błędnie opisana jako Stara Synagoga w Królewcu. Za zwrócenie mi na to uwagi serdecznie dziękuję panu mgr. Arturowi Dobremu.

32 MZ z 1 IX 1898.

33 MZ z 30 VIII 1898.

34 R. Zacharias, op. cit., s. 400.

Budynek synagogi dotrwał do dnia 10 listopada 1938 r., kiedy to, z inicjatywy szefa służby bezpieczeństwa III Rzeszy, Reinharda Heydricha, naziści urządzili pogrom Żydów w całych Niemczech³⁵. Spalono wówczas 195 synagog, a prócz tego zniszczono lub ograbiono ponad 8 tys. żydowskich sklepów oraz zesłano do obozów koncentracyjnych 20 tys. Żydów³⁶.

Jak liczna była malborska społeczność żydowska i czym się zajmowała? Stan liczebny gminy malborskiej w XIX i XX w. podaje tabela 1³⁷. Wyraźnie dają się tu wyróżnić cztery okresy. Pierwszy trwał do końca lat dwudziestych XIX w. i charakteryzował się dużą zmiennością. Drugi, od lat trzydziestych do końca lat siedemdziesiątych XIX w., odznaczał się wzrostem liczby członków gminy³⁸. Trzeci okres, od lat osiemdziesiątych XIX w. do początku lat trzydziestych XX w., charakteryzowało stopniowe zmniejszanie się liczby Żydów, aby w ostatnim okresie, w latach trzydziestych, ulec gwałtownemu spadkowi.

Duża zmienność w pierwszym okresie wynikała zapewne z wielu przyczyn. Najprawdopodobniej najważniejszą z nich był fakt, że Malbork w pierwszej połowie XIX w. przeżywał stagnację we wszystkich niemal dziedzinach. Był biednym i prowincjonalnym miastem w Prusach, które nie miało wiele do zaoferowania nowym osiedleńcom³⁹. Od lat trzydziestych XIX w. rozpoczyna się wzrost liczby członków gminy. Z kolei zmniejszanie się liczby Żydów pod zaborem pruskim od lat osiemdziesiątych XIX w. spowodowane było kilkoma czynnikami. Po pierwsze, polityką rządu pruskiego skierowaną przeciw tzw. Betteljuden (tak określano żydowską biedotę), przy jednoczesnym popieraniu procesu asymilacji, nastąpił spadek liczby urodzeń oraz emigracją Żydów do Francji i za Ocean⁴⁰. Lata osiemdziesiąte to początek wzrostu nastrojów antysemitycznych w Europie Środkowo-Wschodniej⁴¹, które nie ominęły też Europy Zachodniej⁴², natomiast gwałtowny spadek liczby Żydów w latach trzydziestych XX w. był wynikiem dojścia w Niemczech do władzy partii hitlerowskiej.

Na podstawie danych z lat 1852—1861 można gminę malborską zaliczyć do bardzo młodych (tab. 2)⁴³. Prawie 70% Żydów zamieszkałych w tym czasie w Malborku nie przekraczało 30 roku życia, a procent osób urodzonych w Malborku wahał się od 44 do

---

35 MZ z listopada 1988 r.; E. Fąfara, *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 43.

36 E. Fąfara, op. cit., s. 43.

37 Dane za lata 1813—1861 pochodzą z APG, AMM 508/1981, 1982, 2002, 2003. Za rok 1868 ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 5, Warszawa 1884, s. 956, za rok 1874 z APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/63, k. 259v, a za lata 1880—1937 z R. Zachariasa, op. cit., s. 401 i B. Pawelcik, *Marienburg 1924—1928. Ein kommunaler Rückblick auf das zweite Jahrzehnt der Nachkriegszeit*, Marienburg 1930, ss. 11—12.

38 Z powodu braku danych za lata 1832—1845 trudno stwierdzić, czy występowała w tym okresie tendencja do wzrostu, czy też charakteryzował się on jeszcze zmiennością. K. Górski w książce *Dzieje Malborka* (wyd. 2, Gdańsk 1973) pisze, że pierwsza poł. XIX w. charakteryzowała się słabym wzrostem ludności Malborka, a nawet jej spadkiem. Dopiero od poł. XIX w. zaczyna się jej wzrost (s. 224).

39 Ibidem, s. 224.

40 I. Schiper, *Żydzi pod zaborem pruskim (1772—1807, 1815—1918)*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Haftki, t. 1, Warszawa 1933, ss. 552—554.

41 Antyżydowskie ekscesy w Niemczech w roku 1880 oraz głośne pogromy na południu Rosji w latach osiemdziesiątych rozpoczęły nasilenie się antysemitycznych nastrojów w tej części Europy. W roku 1903 ukazały się *Protokoły mędrców Syjonu*, sfabrykowany przez carską ochranę antyżydowski paszkwil. W roku 1905 doszło do kolejnych pogromów. Z kolei w roku 1913 odbył się głośny proces Mendla Bejlisa, oskarżonego o mord rytualny.

42 Np. głośna w latach dziewięćdziesiątych sprawa francuskiego kapitana żydowskiego pochodzenia Alfreda Dreyfusa.

43 Wszystkie dane pochodzą z APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/91, k. 12_{A-J}—13, 14v—15v, 38v—39v, 47_{A-N}—48, 71v—71_Av, 72_{A-N}—73, 98v—99v, 100_{A-K}—101. Warto w tym miejscu dodać, że według danych z roku 1855 na 247 Żydów 215 używało języka niemieckiego, 18 języka niemieckiego i polskiego, w przypadku 14 osób brak informacji — APG, AMM, 508/2000.

49. Pozostali pochodzili m.in. z Dzierżonia, Elbląga, Gdańska, Grudziądz, Mikołajek, Nowego Stawu, Nowogródka Pomorskiego, Ostródy, Starego Targu, Sztumu, Tczewa, Torunia, Kwidzyna, a nawet Warszawy i Berlina.

Na podstawie tych samych danych można także poznać strukturę zawodową malborskich Żydów. Przede wszystkim zajmowali się oni działalnością handlową. Prowadzili hurtownie, przedsiębiorstwa komisowe, gospody, zajazdy, sklepy z artykułami spożywczymi, tekstylnymi, galanterią, bielizną, wyrobami hafciarskimi i ze skóry, zabawkami, wyrobami ze szkła, fajansu i porcelany. Handlowali drzewem, zbożem, końmi i starzyzną. Część trudniła się rzemiosłem i transportem, prowadziła piekarnie, a także browar i farbiarnię. Byli też tacy, którzy utrzymywali się z pracy najemnej, ze służby, jałmużny, a nawet żebraniny.

Gmina nie posiadała własnej szkoły, przeto dzieci uczęszczały do malborskich szkół podstawowych i średnich⁴⁴. Wiadomo też, że w latach 1912—1914 działało w Malborku Towarzystwo Historii i Literatury Żydowskiej (Verein für jüdische Geschichte und Literatur), któremu przewodniczył Moritz Cohn⁴⁵.

Gmina malborska istniała do roku 1938. Część jej członków wyjechała z Malborka tuż po dojściu Hitlera do władzy, natomiast pozostała część dostała się w ręce gestapo i została zesłana do obozów koncentracyjnych.

Z bardziej znanych członków gminy w XX w. można wymienić: Davida Bernsteina, zajmującego się na dużą skalę handlem wyrobami z żelaza. Jego skład oferował m.in. żelazo sztabowe, blachę stalową, żelazne zbiorniki na wodę, rury gazowe, rury odpływowe z lanego żelaza, siatkę drucianą, a nawet kompletne płoty druciane⁴⁶. Dalej Ernsta Jarusławskiego, właściciela fabryki mydła⁴⁷, Arnolda Flatauera (zm. 1964), właściciela dużego sklepu odzieżowego „M. Conitzer et Soehne”⁴⁸, M. Salinger, właściciela sklepu obuwniczego „Salamander”⁴⁹ czy Heinricha Mehrländera (zm. 1963), właściciela apteki „Zum goldenem Adler”⁵⁰ (Pod Złotym Orłem).

Nie można w tym miejscu nie wspomnieć Heinza Galinskiego urodzonego w Malborku w roku 1912. W latach hitlerowskiego terroru był więźniem obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu, Buchenwaldzie i Bergen-Belsen. W Oświęcimiu zginęli jego rodzice i żona. Ojciec Galinskiego prowadził w Malborku sklep tekstylny. Po zakończeniu II wojny światowej Heinz Galinski pozostał w Niemczech, gdzie od roku 1949 pełnił obowiązki przewodniczącego gminy żydowskiej w Berlinie, później został przewodniczącym Centralnej Rady Żydów w Niemczech. Nazywany był sumieniem Niemiec. Pomimo tragicznych przeżyć, niestrudzenie pracował na rzecz pojednania Niemców i Żydów. Zmarł 19 lipca 1992 r. w berlińskiej klinice kardiologicznej⁵¹.

Dziś w Malborku nie ma żadnego widocznego śladu wskazującego na istnienie tu w przeszłości żydowskiej gminy. Nie ma cmentarza, nie ma synagogi, nie ma Żydów.

44 R. Zacharias, op. cit., s. 401.

45 Informację o działalności Towarzystwa podają za księgami adresowymi Malborka — *Adressbuch der Stadt Marienburg mit den Vororten Sandhof, Hoppenbruch, Schloss—Kalthof und Vogelsang für das Jahr 1912*, Marienburg [1911/1912], s. 170; *Adressbuch der Stadt Marienburg mit dem Vorort Hoppenbruch für das Jahr 1914*, Marienburg [1913/1914], s. 202. Nie udało się natomiast ustalić, w którym roku Towarzystwo powstało i jak długo działało. Księga adresowa na rok 1926 już nie wymieniała Towarzystwa — *Adressbuch der Stadt Marienburg Westpr. Ausgabe 1926*, Marienburg 1926.

46 B. Pawelcik, *Marienburg*, Berlin 1930, s. 109.

47 *Die Lauben in Marienburg/Wpr.* Text F.—R. Neumann, (b.m.) 1985, (s. 2), nr 25.

48 *Ibidem*, nr 21.

49 *Ibidem*, (s. 4), nr 22.

50 *Ibidem*, nr 37.

51 Rzeczpospolita, nr 170 z 21 VII 1992; MZ z sierpnia 1992; Kulturpolitische Korrespondenz z 15 IX 1992.

Skizze zur Geschichte der jüdischen Kultusgemeinde in Marienburg (1813—1938)

Zusammenfassung

Im 16. Jahrhundert entstanden die ältesten jüdischen Menschenansammlungen in Pommerellen. Hier war in der Ordenszeit der Grundsatz „de non tolerandis Iudaeis“ verbindlich. Er war praktisch bis 1772 in Kraft. In dieser Situation, prinzipiell bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, siedelten sich die Juden in der Nähe der großen Städte und auf dem Lande an. Am Ende des 17. Jahrhunderts entstand in Alt Schottland (Stare Szkoty) die erste jüdische Gemeinde im Königlichem Preussen. Durch die Städteordnung von 1808 und durch die Judenemanzipation des Jahres 1812 wurden den Juden in Preußen staatsbürgerliche Rechte verliehen.

1813 kamen die ersten Juden nach Marienburg. Nach einem Jahr gründeten sie eine Kultusgemeinde. Im Jahre 1852 wurde ein Privatbeerdigungsverein unter dem Namen „Chewra Kaddischa“ errichtet. Dann im Jahre 1856 bekam die Marienburger Gemeinde ein Statut. Er regulierte ihr gesellschaftliches und religiöses Leben. Mit der Verwaltung und Repräsentanz der jüdischen Kultusgemeinde wurde ein Vorstand und ein Repräsentantenkollegium betraut. Der Vorstand bestand aus drei Personen, und das Repräsentantenkollegium aus neun Personen. Die Sitzungsperiode dauerte sechs Jahre.

In den Jahren 1897/98 wurde im maurischen Stil eine neue Synagoge gebaut. Diese Synagoge wurde am 10. November 1938 von den Nazis zerstört.

Die Marienburger Juden betrieben hauptsächlich Handel, Handwerk und Transport.

Bis in die achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts stieg die Zahl der Mitglieder der jüdischen Gemeinde. Seitdem sank sie, besonders gewaltig in die dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts. Aus Marienburg stammte Heinz Galinski. Von 1949 war er Vorsitzender der Jüdischen Gemeinde in Berlin und später auch Vorsitzender des Zentralrates der Juden in Deutschland. Er starb am 19. Juli 1992 in Berlin.

Übersetzung von Krzysztof Lewalski

ANEKS

Tabela 1

Ludność Malborka w latach 1813—1937*

Rok	Ogółem	W tym Żydów	% ludności żydowskiej	Rok	Ogółem	W tym Żydów	% ludności żydowskiej
1813	4 944	11	0,2	1849	6 938	188	2,7
1814	4 760	42	0,9	1852	7 567	197	2,6
1816	4 798	50	1,0	1855	7 491	247	3,3
1817	4 817	75	1,5	1858	7 439	255	3,4
1818	4 871	57	1,2	1861	7 496	265	3,5
1819	4 931	58	1,2	1868	8 249	317	3,8
1820	5 010	52	1,0	1874	.	355	.
1821	5 156	51	0,9	1880	9 459	306	3,2
1822	5 301	53	0,9	1923	20 073	180	0,9
1826	5 578	44	0,8	1926	22 008	171	0,8
1829	5 563	66	1,2	1928	22 976	153	0,7
1831	5 442	81	1,5	1937	.	30	.
1846	6 806	131	1,9				

* Poza tym Gustav Burg w pracy *Geschichte der Stadt Marienburg* (s. 184) podaje następujące dane: 1885 r. — 278 (Żydów), 1890 — 217, 1895 — 197, 1900 — 145, 1905 — 165, 1910 — 180, 1920 — 179.

Tabela 2

Struktura Żydów malborskich (według płci i wieku) w latach 1852—1861

Wiek	1852			1855			1858			1861		
	razem	M	K	razem	M	K	razem	M	K	razem	M	K
0—9	59	31	28	83	42	41	79	38	41	76	37	39
10—19	50	24	26	58	31	27	79	35	44	72	42	30
20—29	26	7	19	39	15	24	29	10	19	52	22	30
30—39	33	17	16	30	15	15	24	9	15	21	12	9
40—49	15	10	5	20	14	6	27	17	10	22	12	10
50—59	6	5	1	8	6	2	9	7	2	15	9	6
60—69	6	1	5	7	3	4	6	4	2	7	7	—
70—79	1	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—
80—89	—	—	—	1	1	—	2	1	1	—	—	—
90—99	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ogółem	197	97	100	247	127	120	255	121	134	265	141	124

M — mężczyźni; K — kobiety

Skład osobowy statutowych organów gminy żydowskiej w Malborku w latach 1858—1885 oraz 1900—1936

Ustawa pruska z dnia 23 lipca 1847 r. dotycząca Żydów (*Gesetz über Verhältnisse der Juden*) regulowała m.in. organizację gmin żydowskich. Otrzymały one status osoby prawnej. Każda gmina miała swoje władze: Zarząd (Vorstand) składający się z 3 do 7 osób oraz Kolegium Reprezentantów (Repräsentanten) składające się z 9 do 21 osób. Od lokalnych warunków zależało, jak liczne były te organy. W Malborku Zarząd liczył trzech członków a Kolegium dziewięciu.

Przepisy ustawy z 23 lipca 1847 r. stanowiły niejako wytyczne do opracowania statutów, które, uwzględniając warunki poszczególnych gmin, regulować miały szczegółowo ich organizację. W związku z tym w myśl § 50 ustawy pierwsze wybory do Zarządu i Kolegium Reprezentantów odbywały się według rządowej instrukcji. Głównym zadaniem tak wybranych władz gminy było opracowanie statutu i przedłożenie go do zatwierdzenia przedstawicielowi rządu.

W Malborku do pierwszych wyborów doszło 29 listopada 1853 r. Wybrani zostali zatwierdzeni przez rząd 11 marca 1854 r. (APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/63, k. 72 i 75v). Nazwiska członków Zarządu i Kolegium zatwierdzonych wówczas znajdują się na 15 stronie drukowanego statutu z 1856 r. (por. il. 3).

Pierwsze, po zatwierdzeniu 24 października 1856 r. statutu gminy, wybory do Kolegium Reprezentantów odbyły się 17 listopada 1857 r. a 31 grudnia do Zarządu. Elekci obejmowali swoje urzędy po zatwierdzeniu ich wyboru przez władze rządowe, co zwykle następowało w marcu.

Podczas wyborów do Kolegium Reprezentantów 17 listopada wybrano tylko pięciu członków, ponieważ czterech członków Kolegium wybranych w 1853 r. pozostało na swoich stanowiskach do marca 1861 r. Byli to: J. Hirschberg, M. Peglau, J. Rosenberg i N. Müller. Było to zgodne z § 42 ustawy z 23 lipca 1847 r. oraz z § 18 statutu gminy (stanowił on m.in.: „Nach Ablauf der ersten drei Jahre scheidet die größere Hälfte mit

5 (einschließlich der inmittelst durch den Tod oder andere Umstände ausgeschiedenen) nach dem Loose, demnächst jedesmal nach drei Jahren die ältere kleinere oder größere Hälfte aus"). Podobnie było w przypadku wyborów do Zarządu 31 grudnia 1857 r. („Von den zuerst gewählten drei Vorstehern scheidet nach Ablauf der ersten drei Jahre die größere Hälfte mit 2 (einschließlich der inmittelst durch den eingetretenen Tod oder durch andere Ereignisse ausgeschiedenen) nach dem Loose, demnächst jedesmal nach drei Jahren die ältere kleinere oder größere Hälfte aus". § 46 statutu gminy). Z członków Zarządu wybranych w 1853 r. ustąpili po wyborach w 1857 r.: I. Isaacsohn (wyprowadzka z Malborka) i H. Samelsohn (w wyniku losowania), w Zarządzie pozostał do marca 1861 r. L. Eloeser. Nowymi członkami Zarządu zostali: L. Citron i ponownie H. Samelsohn.

Kadencja Zarządu i Kolegium Reprezentantów trwała sześć lat. Po upływie trzech lat ustępowała starsza część i następowały wybory uzupełniające. Poza tym wybierano trzech zastępców członków Zarządu i taką samą liczbę zastępców członków Kolegium Reprezentantów. Kadencja zastępców trwała trzy lata, po upływie których wszyscy ustępowali i odbywały się nowe wybory (§§ 25 i 42 statutu gminy).

Skład osobowy Kolegium Reprezentantów i Zarządu w latach 1858—1885 oraz zastępców w latach 1858—1882 opracowano na podstawie materiałów archiwalnych znajdujących się w APE z/s w Malborku, L.z.M., IV/63, k. 72—83, 120—137, 150—187, 192—216, 232—240, 286—294, 302—307, 326. Są to głównie protokoły powyborcze i notatki dotyczące wyborów.

Z kolei skład osobowy Kolegium w latach 1903—1936 i zastępców w latach 1906—1933 oraz Zarządu w latach 1900—1936 i zastępców w latach 1903—1933 opracowano na podstawie archiwaliów znajdujących się w APG, AMM 508/2533 (Die Wahl des Vorstandes und Repräsentanten der Synagogengemeinde). W tym przypadku materiały podają dokładne terminy obejmowania urzędu. Członkowie Kolegium obejmowali urząd 1 kwietnia, a członkowie Zarządu 1 czerwca po wyborach.

Kolegium Reprezentantów w latach 1858—1885 oraz 1903—1936

1858—1864

1. M. Sternberg (od 1861 D. Behrendt)
2. C. Mannheim (od 1861 A. Flatow)
3. S. Isaacsohn (od 1861 J. Noah)
4. S. Preuss
5. A. Seligsohn

1861—1867

1. M. Peglau (od 1864 A. Jacoby)
2. I. Katz — 17 I 1861 wybrany do Zarządu, na jego miejsce wybrano 14 II 1861 r. Hermana Kalksteina ze Złotowa Malborskiego (Reichfelde). 28 II 1861 r. na miejsce Kalksteina wybrano M. Isaacsohna
3. J. Rosenberg
4. L. Eloeser

1864—1870

1. J. Salinger
2. M. Eifert
3. E. Flater
4. A. Flatow
5. J. Lichtenstein

1867—1873

1. I. Rosenthal
2. J. M. Behrendt
3. L. Eloeser
4. A. Seligsohn

1870—1876

1. M. Behrendt
2. A. Jacoby
3. J. D. Behrendt (od 27 VIII 1870 r.
Hirsch Samelsohn)
4. S. Rittler
5. I. Lewy

1876—1882

1. I. Lewy
2. A. Jacoby
3. L. Wollenberg
4. E. Flater
5. S. Rosenthal

1 IV 1903—31 III 1909

1. J. Cohn
2. W. Jaruslawski
3. E. Solmsen
4. G. Simonsohn
5. L. Michalowitz

1 IV 1909—31 III 1915

1. J. Cohn (od 1 IV 1912 H. Kalkstein)
2. W. Jaruslawski
3. E. Solmsen
4. M. Simonsohn
5. L. Michalowitz

1 IV 1915—31 III 1921

1. W. Jaruslawski
2. L. Michalowitz
3. H. Kalkstein
4. E. Solmsen
5. M. Simonsohn

1 IV 1921—31 III 1927

1. W. Jaruslawski. Po jakimś czasie
urząd objął Reiffenberg
2. E. Solmsen (od 1 IV 1924 H. Marcus)
3. H. Kalkstein
4. G. Simonsohn
5. L. Salinger (od 1 IV 1924 W. Reich)

1 IV 1927—31 III 1933

1. I. Nathan
2. E. Winterfeld
3. W. Reich
4. H. Marcus
5. N. Reiffenberg

1873—1879

1. A. Lewy
2. J. Lewy
3. D. Nast
4. N. Rosenthal

1879—1885

1. A. Lewy
2. D. Nast (zm. 1881)
3. A. Abrahamson
4. L. Citron

1 IV 1906—31 III 1912

1. E. Munter (od 1 IV 1909 E. Goldschmidt)
2. M. Salinger od 1 VI 1906 r. w Zarządzie
(od 1 IV 1909 A. Simon)
3. J. Alexander
4. H. Citron

1 IV 1912—31 III 1918

1. H. Citron
2. A. Simon (od 1 IV 1915 H. Mehrländer)
3. A. Flatauer
4. S. Bernstein

1 IV 1918—31 III 1924

1. H. Citron
2. A. Flatauer
3. D. Bernstein
4. H. Mehrländer (od 1 IV 1921 M. Espen)

1 IV 1924—31 III 1930

1. G. Stern
2. S. Lack
3. D. Bernstein
4. M. Espen

1 IV 1930—31 III 1936

1. G. Stern
2. S. Lack
3. L. Bernstein
4. A. Galiński, wybrany, ale pominięty
w piśmie zatwierdzającym z dnia
22 IV 1930 r.

Zastępcy członków Kolegium Reprezentantów w latach 1858—1882 oraz 1906—1933

1858—1861

1. A. Flatow
2. M. Jastrower
3. S. Rosenthal

1861—1864

1. M. Eifert
2. J. Lichtenstein
3. S. Rosenthal

1864—1867

1. S. Rittler
2. M. Jastrower
3. J. Noah

1867—1870

1. J. Noah
2. J. D. Behrendt
3. S. Rittler

1870—1873

1. M. Jastrower
2. J. Noah
3. J. Salinger

1873—1876

1. Grünberg
2. E. Flater
3. S. Rosenthal

1876—1879

1. Grünberg
2. A. Flatow (?)
3. Lilienthal

1879—1882

1. M. Steinfeld
2. L. Lindermann
3. A. Loeffler

1 IV 1906—31 III 1909

1. H. Kalkstein
2. A. Segall
3. D. Bernstein, od 1 VI 1906 r. zastępca członka Zarządu

1 IV 1909—31 III 1912

1. H. Kalkstein
2. A. Segall
3. A. Flatauer

1 IV 1912—31 III 1915

1. S. Simon
2. M. Cohn
3. A. Segall

1 IV 1915—31 III 1918

1. Espen
2. L. Salinger
3. A. Segall

1 IV 1918—31 III 1921

1. Espen
2. L. Salinger
3. A. Segall

1 IV 1921—31 III 1924

1. M. Holz
2. N. Reifenberg
3. A. Segall

1 IV 1924—31 III 1927

1. N. Reifenberg
2. M. Galinski
3. M. Lewy

1 IV 1927—31 III 1930

1. S. Simon
2. A. Galinski
3. M. Lewy

1 IV 1930—31 III 1933

1. S. Guttmann
2. M. Lewy
3. E. Jaruslawski

Zarząd w latach 1858—1885 oraz 1900—1936

1858—1864	1861—1867
1. H. Samelsohn	1. I. Katz
2. L. Citron	
1864—1870	1867—1873
1. L. Citron	1. I. Katz
2. S. Preuss	
1870—1876	1873—1879
1. L. Citron	1. M. Salinger
2. S. Preuss	
1876—1882	1879—1885
1. M. Jastrower	1. M. Salinger
2. M. Eifert (?)	
1 VI 1900—31 V 1906	1 VI 1903—31 V 1909
1. H. Flatow	1. S. Eisenstädt
2. L. Wollenberg	
1 VI 1906—31 V 1912	1 VI 1909—31 V 1915
1. H. Flatow	1. S. Eisenstädt (od 1 VI 1912 A. Schlamm)
2. M. Salinger	
1 VI 1912—31 V 1918	1 VI 1915—31 V 1921
1. H. Flatow	1. A. Schlamm
2. J. Sielmann	
1 VI 1918—31 V 1924	1 VI 1921—31 V 1927
1. H. Flatow	1. H. Mehrländer
2. J. Sielmann (od 1 VI 1921 L. Stern)	
1 VI 1924—31 V 1930	1 VI 1927—31 V 1933
1. H. Flatow	1. G. Simonsohn
2. L. Stern	
1 VI 1930—31 V 1936	
1. D. Bernstein	
2. M. Espen	

Zastępcy członków Zarządu w latach 1858—1882 oraz 1903—1933

1858—1861	1861—1864
1. D. Behrendt	1. A. Pfahl
2. J. Lichtenstein	2. M. Jastrower
3. D. Oppenheim	3. E. Flater

1864—1867

1. A. Pfahl
2. N. Müller
3. J. Behrendt

1870—1873

1. A. Flatow
2. M. Eifert
3. J. Behrendt

1876—1879

1. J. Lichtenstein
2. A. Flatow
3. M. Eifert

1 VI 1903—31 V 1906

1. J. Flater
2. A. Rosenthal
3. D. Bernstein

1 VI 1909—31 V 1912

1. D. Bernstein
2. E. Blumenthal
3. S. Simon

1 VI 1915—31 V 1918

1. W. Falk
2. L. Stern
3. S. Katzki

1 VI 1921—31 V 1924

1. J. Löwenstein
2. M. Altgenug
3. G. Alexander

1 VI 1927—31 V 1930

1. J. Löwenstein
2. G. Alexander
3. E. Morgenthau

1867—1870

1. A. Pfahl
2. N. Müller
3. J. Behrendt

1873—1876

1. M. Jastrower
2. J. Lichtenstein
3. I. Rosenthal

1879—1882

1. M. Grünberg
2. A. Lewy
3. A. Flatow

1 VI 1906—31 V 1909

1. E. Goldschmidt
2. E. Blumenthal
3. D. Bernstein

1 VI 1912—31 V 1915

1. H. Mehrländer
2. E. Blumenthal
3. G. Simonsohn

1 VI 1918—31 V 1921

1. W. Falk
2. L. Stern
3. G. Alexander

1 VI 1924—31 V 1927

1. J. Löwenstein
2. M. Altgenug
3. G. Alexander

1 VI 1930—31 V 1933

1. J. Löwenstein
3. G. Alexander
3. E. Morgenthau